

DE OOIEVAAR EN DE APOTHEKER, OF DE OUDSTE BEEL- TENIS VAN EEN APOTHEKER IN DE NEDERLANDSE LITERATUUR

door

E. GRENDEL

In 1480 verscheen van de Goudse boekdrukker Gerard Leeu de eerste uitgave van de „Dyalogus creaturarum moralisatus”. De ontvangst van dit werk was zo goed dat niet minder dan 6 uitgaven bekend zijn tussen de jaren 1480 en 1482. Desniettemin behoort dit werk thans tot de kostbaarste Nederlandse incunabelen en zijn hier te lande nog slechts 2 exemplaren bekend, één in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en één in de Librye te Gouda.

Gerard Leeu, geboren te Gouda tussen de jaren 1445 en 1450, liet zijn eerste gedrukte boekwerk in 1477 te Gouda verschijnen, een kleine vijftig jaar na de uitvinding van de boekdrukkunst. In 1484 vertrok hij naar Antwerpen na ongeveer 48 werken in Gouda uitgegeven te hebben.

Het in de Goudse Librye aanwezige exemplaar van zijn „Dyalogus creaturarum moralisatus” verscheen, zoals op de laatste pagina vermeld wordt, op „de 4e dach van April 1481” en beslaat 126 bladzijden. Het is gedrukt in gotische letters met rood en blauw gekleurde hoofdletters; de meeste dialogen zijn aan de kop versierd met een kostelijke met de hand gekleurde houtsnede. Het werk wordt toegeschreven aan de arts Mayno de Mayneri (Gröber). Het begint aldus:

„Hier beghint ten love goods een ghenoechlic profitelic boeck ghehieten dyalogus creaturarum dat is twyspraec der creaturen overgheset utten latinen in goede duytsche.”

Daarna volgen 122 dialogen, korte verhalen of fabels met aan het eind een moralistisch betoog; eerst worden enkele hemellichamen behandeld, daarna edelgesteenten, edele metalen, „gout ende loot”, „gout ende silver”, „tin ende koper” en vervolgens verschillende planten. Hierop volgen verscheidene dieren, waarbij natuurlijk één „van den Eenhoorn die den ouden versmeden” en tenslotte dialogen, die met fabels van Aesopus zouden kunnen vergeleken worden. Deze dialogen in de voor ons zo naïeve trant hebben in Leeu's tijd wel degelijk als wetenschappelijk gegolden en de bij het begin van het verhaal hierin vermelde geneeskundige werkingen zijn ontleend aan de werken van Plinius en andere Romeinse geleerden. Zo begint de „dialogus” over de Hyssop: „Ysoop is een cruyt dat dye longhen purgeert ende verdryft dat almachtigh flegma”. Een kleine honderd jaar later, in 1573, vinden we in het bekende kruidenboek van Adamus Lonicerus nog dezelfde indeling wat betreft de verschillende simplicia uit het rijk der planten, der dieren en van de mineralen. Veel wat wij thans tot de plantenlore rekenen, vindt men bij beiden; echter bij Lonicerus sterk verkort, naast een werkelijke beschrijving van de habitus en

gegevens over de mogelijke werking, terwijl in de „Dyalogus creaturarum” het verhaal nog hoofdzaak is.

Als Treviranus in zijn bekende werk „Die Anwendung des Holzschnittes zur bildlichen Darstellung von Pflanzen” schrijft dat „das Buch der Natur”, dat in 1482 te Augsburg werd gedrukt, het eerste boek *schijnt* te zijn waarin houtsneden van planten voorkomen, dan is zijn twijfel terecht, want de Nederlander Gerard Leeu is met zijn „Dyalogus creaturarum” enige jaren eerder. Een zienswijze, waarmede Claus Nissen in zijn bibliografie „Die botanische Buchillustration” overeenstemt.

De planten worden behandeld onder de volgende titels der dialogen:

va(n) den rosmarijn en(de) den acker
 va(n) wijnruij en venijnde beesten
 va(n) ysoop en(de) mercurius (zie afbeelding)
 va(n) aescruij ende den hase
 va(n) verbena en(de) den wolf
 va(n) mandragora ende venus
 va(n) de roosboom en dat velthoen
 va(n) mirtus ende dat wijf
 va(n) den cederboom

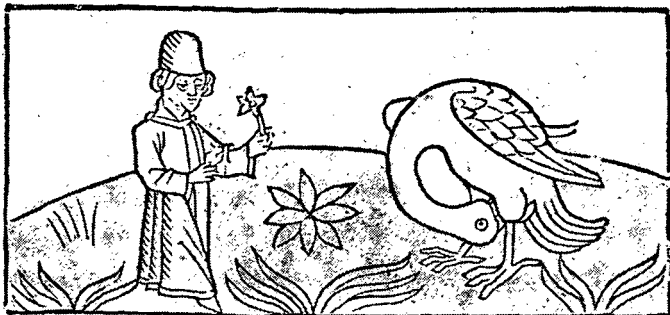
De hierbij afgebeelde dialogoog, die voor ons het belangrijkste is, is de fabel over een apotheker en de ooeivaar, verrijkt met een houtsnede, die een statig voortschrijdende apotheker voorstelt met een bloem in zijn hand als teken van zijn waardigheid. Deze houtsnede is tot op heden de oudste in Nederland gedrukte beeltenis van een apotheker.

De waardigheid, waarmede de kunstenaar in deze houtsnede de apotheker laat voortschrijden, wijst op eerbied voor dit beroep in de 15e eeuw. Ook de andere houtsneden in dit werk vertonen hetzelfde zeer bijzondere aspect; zeer eenvoudig in opzet, zonder enige plaatselijke verdikking en zonder enige schaduw, en met een enkele rake lijn een geestige trek naar voren brengend, de bewegingen voortreffelijk typerend; daardoor enig en origineel in hun soort, want ook deze apotheker is met een geestig oog gezien. De naam van de meester, die deze houtsnede heeft gemaakt, is onbekend.

Deze fabel luidt aldus:

Die ouvaer is nae der ouder wet een onreyn voghel boven allen voghelen want h'altoes van onrey(ne) crenghe(n) die opt over der zee ende watere(n) ligghen ghevoet wort ende h' reynicht hoor selve(n) mit hore(n) beck en(de) eet oeck eyer(en) der serpe(n)ten. Het was een apteker die een ouvaer vinck ende wanttet een onreyn voghel is woude hise reyn maken op dat mense nade(n) ghebode d'ouder wet soude moghen eten ende sette dese in die apoteeck op datse daer wel soude ruyken van die cruyde(n) en(de) oec ghereynicht soude werden va(n) die medicinen. Mer die welruykende cruyde(n) en smaecte(n) hoor niet en(d)e begheerde meer te hebben die stinckende kre(n)ghen. Daer om liep h' heymelick wech uut die apoteeck want h' hoor liet duncken dat h' niet langher en mochte leven van dye costelike reyne kruyden. En(de) keerden weder tot hoor onreynicheyt ende eynde hoor leven daer in en(de) seyde Dat mi smaect hou ic voor goet, en wil niet beters oec wattet doet. Aldus doen oec onreyne en(de) o(n)cuijssche menschen die inde(n) stanck der onsuverheyt stae(n) en(de) ghewe(n) net sijn inder quader begheerlicheyt. Daer om en wille(t) h' and(er)s

¶ Wanden ouwaer ende den aptecker - ¶ Dialogus lxxvi

Die ouwaer is nae der ouder wet een onreyn voghel bo-
 uen allen voghelen want si altoes van onreyn crenghe
 die opt ouer der zee ende der waterē ligghen gheuoet
 wort ende si reynicht hooz seluē mit hore beck en eet oeck eyer
 der serpēten ¶ Het was een aptecker die een ouwaer vīck ende
 wanttet een onreyn voghel is woude hīse reyn maken op dat
 menle nadē ghebode di ouder wet soude moghen eten ende set
 tedele in die apoteeck op datse daer of wel soude rupken van
 die cruydē en oec ghereynicht soude werden vā die medicinen
 t̄her die wērupkēde cruydēen smaectē hooz niet en begheer
 dē meer te hebben die stīckende krēghen Daer om liep si hey
 melick wech wt die apoteeck want si hooz liet duncken dat si
 niet langher en mochte leuen van dye costelike reyne kruyden
 En keerden weder tot hooz onreynicheyt en eynde hooz leuen
 daer in en seyde ¶ Dat mi smaect hou ic voor goet - en wil
 niet beters oec wattet doet Aldus doen oec onreynē en d̄:uyf
 sche menschen die indē stāck der onsuuerheyt staē en ghewē-
 net sijn inder quader begheerlicheyt Daer om en wille si andis
 niet noch anders yet en smaket hē van herte - En al idet dat si
 by tyde een weynich daer of ghetoghē warden si lopē nochtāt
 haestelike wed totter selicheyt als die hont tot sijn wtgekoor
 de stāc ende dat verken in dat slīck Daer om seyt Iheronim⁹
 Wee den gheen die sijn leuen in onsuuerheyt eyndet Wee den
 gheen die dan heeft dat eynde der onsuuerheyt

¶ Van die pellicaen ¶ Dialogus een ende tseuentich.

dooden om dat hij bouen sijn ghebot dede ende nochtans dye
 vianden verslooch ende grote victorie had op dye philistinen.
 ¶ Dā ploop en mercurius. ¶ Dat les en twintichste dialogus

Ploop is een cruyt dat dye longhen purgeert ende ver-
 drijft dat slimachtich flegma. Om dese grote cracht
 Mercurius die dye heyden voer een afgod houden en
 de een man was doe hy leefden seer ghierich een gokelaer en-
 de van allen sonden vol desen castijede god om sine boesheyt al-
 soe dat hy groot ghebrek in sine longhen had ende vol vā fleg-
 ma was dat hy om d' siecken wil nyet meer quaets en mochte
 doen waer om hy ghiack totter ploop en seyde Die cracht go-
 des is in dy die siecken te ghenelen alsoe god die crachtē ghe-
 let heeft indē crude en costelike gheskeenten Daer om bid ic di
 verdoen dijn cracht in mi en ghenele mijn longhē en purgeert
 in mi dat flegma Ick gheloue gode en di dat ic van wijn diet-
 tē en vā mijn gheoofdē goede dijn deel e rouwelic sal gheuen
 Die ploop atwoordē hee is kenlic dattu in dijnre ghesōtheyt
 alle quaet bedreue hebste En waert dattu ghelōt wordste ghe-
 maect dattu dā noch veel meerre quaet suodste doē. Mer dye
 cracht godes dye allu segghes in my is dye en mach dye son-
 den gheen hulp gheuen Ganc daer om van mi want tu bi my
 nymmermeer ghelōt en selste wordē gemaect En alsoe verdreef
 hi hem vandaenende seyde **D**ie hōle wort arger in ghelōt
 heyt dan hy was inder sicckheyt. Wanneer onse here god

niet noch anders yet en smaket he(m) van herte(n). En(de) al isset dat h' by tyde(n) een weynich daer of ghetoghe(n) warden h' lope(t) nocha(n)s haestelike(n) wed(er) totter lelicheyt als die hont tot sijn uitgekoorde sta(n)c ende dat verken in dat slijck. Daer om seyt Jheronimus Wee den gheen die sijn leven in onsuverheyt eyndet. Wee den gheen die dan heeft dat eynde der onsuiverheyt.

Algemeen wordt aangenomen dat deze fabels ontleend zijn aan de werken van Aesopus (ongeveer 550 v. Chr.), hoewel zij daar in veel eenvoudiger vorm voorkomen; slechts het gegeven is hetzelfde. Bij de fabel van de apotheker en de ooievaar is dit gegeven terug te voeren tot „A teneris assuescere multum est”, hetgeen door de Nederlandse staathuishoudkundige Pieter de la Court vrij vertaald werd met: „Men mag sijne oude Schoenen verwerpen, maar niet sijne oude Seeden”.

STAAT- EN ZEDEKUNDIGE DE OJEVAAR EN APOTHEEK.

A teneris assuescere multum est.

*Dat met de pap is ingegeven
Wort nimmer uit zyn plaats gedreven.*

In de 17e en de 18e eeuw zijn deze fabels hier weer in zwang. Ze werden zo belangrijk gevonden dat bovengenoemde Pieter de la Court in 1685 een werk uitgaf: „Sinrijke fabulen”, waarin hij deze fabels „verklaart en toepast tot alderley Zeede-lessen” om tegelijk zijn politieke ideeën te propageren. Zo vergelijkt hij in de fabel van de apotheker de laatste met „een deugdszaam Raadsheer des Tyrans, die hem raad de Tyrannie af te leggen, ende de Republiek in haare Vry- ende Geregtigheeden te laten” en de ooievaar met „een aansienelik Ingeseeten, die tot eenen Beschermer der Republiek gekooren zijnde, een Tyran van dien werd”. Deze fabel in dit werk is geïllustreerd met de hierbij afgebeelde prent, voorstellende een apotheker in zijn apotheek; dezelfde afbeelding komt in 1731 voor bij de dichter Jan van Hoogstraten in „Staat- en zedekundige zinneprenten of leerzame fabelen” met als ondertitel „Dat met de pap is ingegeven Wort nimmer uit zyn plaats gedreven”.

Bibliografie:

- Conway, William Martin: The woodcutters of the Netherlands in the fifteenth century; Cambridge 1884.
 Delen, A. J. J.: Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas, Première Partie: des origines à 1500; Paris et Bruxelles 1924.
 Grendel, E.: De ontwikkeling van de artsnijbereidkunde in Gouda tot 1865.
 Gröber, G.: Grundriss der Romanischen Philologie; Strassburg 1902, dl. I, blz. 322.
 Heel, O. F. M., Pater Dalmatius van: De Goudse drukkers en hun uitgaven; (hierin volledige lijst met literatuuropgaven over G. Leeu), Gouda 1951.
 Nissen, Claus: Die botanische Buchillustration; Stuttgart 1951.
 Treviranus, L. C.: Die Anwendung des Holzschnittes zur bildlichen Darstellung van Pflanzen; Leipzig 1855 en Utrecht 1949.

NEDERLANDSE EN BELGISCHE UITGAVEN VAN BUITENLANDSE FARMACOPEEËN *)

door

D. A. WITTOP KONING

De invloed van buitenlandse farmacopeeën op de farmacie in de Nederlanden is af te meten aan het aantal uitgaven in Nederland en België, al of niet in vertaling in het Nederlands.

De voornaamste buitenlandse voorschriftenboeken zijn in de lage landen uitgegeven. Wanneer ik in het volgende een indeling naar de verschillende landen verkies boven een chronologische, dan is dat, omdat dan de invloed van de farmacopeeën van een bepaald land beter tot zijn recht komt.

Laten wij dan beginnen met Italië, het land van het *Antidotarium Nicolai*, het *Lumen Apothecariorum* en van het *Ricettario Fiorentina*.

Het Antidotarium Nicolai wordt als Nederlands handschrift bewaard in de bibliotheken van Brussel en Parijs. Het werd voor Yperen (1292—1310), voor Amsterdam in 1519 en voor Antwerpen

*) Voordracht gehouden op het tweede Benelux congres voor de geschiedenis der natuurwetenschappen te Brussel op 23 november 1957.